

J. W. HAYES, *A Supplement to Late Roman Pottery*. The British School at Rome, Londra, 1980 (XII p. + p. 479–554).

Notăm în 1973¹ apariția la Londra în 1972 a volumului lui J. W. Hayes *Late Roman Pottery* (mai jos LRP) sub egida Școlii Britanice din Roma, remarcându-l ca pe un foarte bun instrument de lucru pentru ceramica fină romană trzie din spațiul mediteranean. Reamintesc aici că accentul principal în sistematizarea prezentată de autor cădea pe zona Mediteranei răsăritene, materialul din săpăturile din Agora Atenei constituind sursa cea mai importantă pentru perioada cuprinsă între mijlocul sec. III și sfârșitul sec. V, același material reprezentând o bază utilă și pentru sec. VI, la care se adăugau materialele mai timpurii publicate de N. Lamboglia pentru vest, iar din sec. VI–VII descoperirile de la Antiohia publicate de Waagé, o serie de repere cronologice fiind oferite de unele descoperiri din Siria, Egipt, Istanbul, Grecia și Köln, precum și de colecțiile unor muzee. Concluziile autorului privind datarea și chiar tipologia – observăm atunci încheind nota – sînt susceptibile de îmbunătățiri, scopul mărturisit al lucrării fiind acela de a pregăti un cadru tipologic pentru studii viitoare.

Însuși J. W. Hayes consideră în 1980 că lucrarea sa din 1972, elaborată în 1968–69, a marcat încheierea fazei inițiale a studiului ceramicii fine romane trzii din spațiul mediteranean, începută de Lamboglia și Waagé (p. 479). Deja lucrările lui J. W. Salomonson (1968 și 1969) sau seria *Ostia I–IV* nu putuseră fi utilizate complet de autor, între timp adăugându-se și alte studii sau culegeri. Între acestea, menționăm de la noi ceramica romană trzie cu decor stampilat descoperită la edificiul roman cu mozaic din *Tomis*², folosită și citată acum de autor, unele categorii ceramice din Oltenia, necunoscute însă lui Hayes³, ca și exemplarele numeroase din cetatea *Tro-*

*paeum Traiani*⁴, ultimele publicate însă abia în momentul elaborării supplementului. O bibliografie selectivă lămurește de altfel de la bun început asupra lucrărilor nou apărute și utilizate de autor (p. VII–XI).

Creșterea cantitativă substanțială a contribuit, cum era și de așteptat, la o serie de ameliorări calitative, nu atât de multe însă la cîte autorul însuși s-ar fi așteptat, înlesnite și de unele studii teoretice, spre exemplu problemele actuale privind *terra sigillata chiara* (mai departe TS) : Italia sau Africa?⁵, sau „de la Setif la Conimbriga, trecind prin Orient”⁶ și, în fine, discuția de la Conimbriga din 1975⁷, unde a participat cea mai mare parte dintre protagoniștii (p. 480). Chiar și după aceste acumulări, sec. V continuă să pună probleme⁸, în timp ce mijlocul sec. III și perioada iustinianică timpurie sînt mai bine documentate (p. 481).

Seria tipologică „African Red Slip Ware” (mai departe notată ARS) iese cea mai îmbogățită prin supplementul la care mă refer (p. 484–523), apărînd cu acest prilej unele modificări importante la datările propuse în LRP. Astfel, perioada exportului masiv către Italia și provinciile apusene (TS chiara A) nu va fi început mai drevreme de Hadrian, iar unele variante simple mai trzii (8B, 9B) vor

⁴ *Tropaeum Traiani. Cetatea*, I, București, 1979, cap. *Ceramica și descoperiri mărunte*, alcătuit de Ioana Bogdan Cătănciu împreună cu subsemnatul (p. 177–226).

⁵ N. Lamboglia, *Antichità Altoadriatiche*, 5, Udine, 1974, p. 119–131.

⁶ P.-A. Février, în vol. *Conimbriga*, 15, 1976, p. 63–72.

⁷ Apărută în versiune imprimată în *Conimbriga*, 16, 1975, p. 5–182, sub titlul *À propos des céramiques de Conimbriga*.

⁸ Unele dintre ele atinse de autor în *Roman Pottery Studies, in Britain and Beyond: Papers presented to John Gillam*, Oxford, 1977, p. 279–287; asupra celeiași problematici își îndreaptă atenția și cercetarea românească în ultimii ani. De reținut, deci, cadrul cu mult mai general decît s-ar părea al dificultăților sec. V, a căror judecare, dacă e limitată regional (chiar arbitrar uneori), poate conduce la concluzii false.

¹ Al. Barnea, SCIV, 24, 1973, 3, p. 551.

² Gh. Papuc, Pontica, 6, 1973, p. 153–192, căruia mă bucur să-i fi semnalat la timp catalogul lui J. W. Hayes pentru preluarea materialului ceramic mai de mult descoperit la Constanța; M. Munteanu, Gh. Papuc, Pontica, 9, 1976, p. 147–154.

³ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

fi continuat plină în primele două decade ale sec. III (p. 514–15). O altă reordonare a datărilor intervine și în ultima parte a sec. IV și în sec. V, mai cu seamă în seriile de produse din zona Cartaginei (p. 515 și urm.); rămlin totuși incomplet cunoștințele noastre privind evoluția produselor din sec. V, noile propuneri neputând fi luate încă decît ca ipoteze de lucru. În sfîrșit, unele categorii (forma 109) pot fi date acum după Hayes ceva mai tîrziu, adică cca 610/20 – 680/700 (p. 516–17). În privința centrelor de producție, LR”B” provine din zona Cartaginei, ca și ceramica de bucătărie fără slip (p. 517–19). Autorul se oprește și la ceea ce el numește „conexiuni artistice”, ca de pildă influența produselor de argintărie asupra formelor de vase ARS din sec. IV, exemplele extinzîndu-se și pentru sec. V, prin comparație cu unele vase de metal contemporane; astfel de conexiuni între obiecte romane tîrzii de metal, sticlă și ceramică au atras dealtfel mai mult atenția în ultimii ani și altor cercetători (p. 519–21)⁹.

Schema distribuției ARS nu apare mult schimbată față de aceea propusă în LRP; se aduc însă unele clarificări în special pentru zonele mărginașe ale Imperiului, mai ales în urma unor descoperiri ca aceea de la Conimbriga, Munigua, Lyon, Trier, Fishbourne etc.

În cazul ceramicii LR”C”, aceasta, consideră Hayes, poate fi numită de acum încolo phoceană, prin identificarea centrului de producție în vestul Turciei de azi, la *Phocaea*, cam la jumătatea drumului între Smyrna și Pergam; autorul propune cu acest prilej renunțarea la clasificarea alfabetică a lui Waagé – e drept, inexpressivă dar datorată stadiului de atunci al cercetării – din moment ce localizările regionale (cel puțin) ale categoriilor respective de ceramică romană tîrzie sînt de acum stabilite. Este un progres remarcabil care poate fi, pe bună dreptate cred, notat în consecință de aici încolo în studiile de specialitate, cataloage etc. Revenind la importurile phoceene, se constată mai nou că acestea s-au descoperit, cel mai departe, la Conimbriga, unde sînt databile sigur pînă în anii 465/8; se mai adaugă și alte centre mărginașe ale lumii romane ca Shavei Zion (Israel), cunoscut deja dar trecut cu vederea la pregătirea LRP și important pentru descoperirile indicînd o limită tîrzie în perioada 575 – 625, sau *Iatrus*, pe limesul dunărean, de unde apar cîteva elemente ce îmbogățesc repertoriul (p. 525–27).

⁹ J. Engemann, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 15, 1972, p. 154–173; J. W. Salomonson, *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving te's Gravenhage*, 48, 1973, p. 3–82.

„Cypriot red slip ware”. Sursa exactă a acestor produse nu este încă bine stabilită; originea cipriotă rămîne totuși cea mai verosimilă. Începuturile producției pot fi acum plasate în ultima parte a sec. IV. Finalul este datat, ca mai sus, prin descoperirile de la Shavei Zion care și adaugă o serie de referințe adiționale și exemple noi catalogului (p. 528–29).

Unele tipologii noi ale produselor ceramice egiptene cu slip roșu „A” și „B” au fost elaborate recent de M. Rodziewicz¹⁰ care adoptă însă o altă clasificare. Categoria „A” s-a îmbogățit și prin identificarea între timp a unor ștampile la Elephantine (Assuan, Egipt)¹¹, de unde pare să provină și o clasă distinctă de opaițe; vase egiptene „A” totuși, continuă să se găsească în cantități apreciabile în Cipru, mai cu seamă în contexte de sec. VII. Aceleiași categorii i se adaugă acum „variantele cu slip crem-galben” (LRP, p. 397), al cărei centru de producție trebuie să fi fost mai curînd în regiunea Luxor-ului decît în amonte pe Nil. O formă de vas timpurie omisă de LRP se datează în contexte de sec. IV–V (p. 530–32).

Produsele galice și unele derivate ale lor, TS gri paleocreștină și variantele iberice, au cîștigat și ele printr-o serie de publicații noi, înregistrate de asemenea de Hayes la locul potrivit (p. 533).

Între alte categorii ceramice romane tîrzii: TS gri macedoneană, ceramică ateniană, din Asia Mică de „culoare deschisă” și pictată, repertoriul celor miasiatice s-a îmbogățit mai ales prin publicarea descoperirilor de la *Iatrus, Tomis* (1973) și din Crimeea, o trăsătură specifică acestei ceramicii pîrînd a fi ștampilele cruciforme cu decor punctat (p. 534).

În sfîrșit, ceramica decorată în relief, numită, după originea ei cea mai probabilă, cni-diană și corintiană, datată în genere pe la mijlocul sec. III, își confirmă o dată mai mult datarea prin noile descoperiri, de răspîndire destul de întinsă (p. 535–36).

Suplementul se încheie cu Addenda la apendicele I cuprinzînd bibliografia, pe zone geografice (p. 537–38), cu un appendix conținînd distribuită pe categorii și forme literatură de referință dintre anii 1969–78 (p. 539–48), și cu un indice de locuri și produse ceramice.

¹⁰ M. Rodziewicz, *Alexandrie I, La céramique romaine tardive d'Alexandrie*, Varșovia, 1976.

¹¹ T. Ulbert, *Mitt. d. A. Inst. Kairo*, 27, 1971, p. 235–242, pl. LXIV.

Adaosul pe care J. W. Hayes a simțit nevoia să-l publice la aproape zece ani de la elaborarea *LRP* rezultă firesc din explozia informațională în domeniu, care a făcut posibil destul de rapid și progresul teoretic și de sinteză. Suplementul reprezintă însă numai un stadiu al cercetării în completarea și perfecționarea *LRP* ca instrument de lucru. Acesta din urmă, fără să fie perfect sau foarte comod, are, la zece ani de la apariție, meritul

important și acum verificat al adaptabilității la nou, calitate pe care tocmai suplementul din 1980 o dovedește. Ne rămne, deci, să așteptăm o ediție nouă a *LRP* care, beneficiind deja de o serie de adăugiri și clarificări destul de consistentă, va fi în măsură să-și amelioreze atât raportul între ilustrații și text în favoarea primei, cit și distribuirea ei în economia volumului, tocmai în scopul unei maxime utilități a acestuia ca instrument.

Al. Barnea

JEAN-PAUL MINNE, *La céramique de poêle de l'Alsace médiévale*. Edition Publital, Strasbourg, 1977, 397 p. + catalog cuprinzând 260 planșe foto + cea 45 de desene, tabele, grafice, reproduceri de documente, după xilografuri și după stampe.

Apărută într-o admirabilă înfățișare grafică, eleganta carte a lui Jean-Paul Minne, cercetător la Centrul de arheologie medievală de la Strasbourg, constituie, așa cum arată titlul, studiul complet și în multe privințe original asupra ceramicii destinate construcției sobelor dintr-o singură provincie a Franței, Alsacia. Analiza detaliilor și stabilirea soluțiilor adecvate de sistematizare și clasificare a unui imens material ceramic aflat în muzeele alsaciene ori pe masa de lucru a arheologilor, coroborate cu investigarea sistematică a fondurilor de arhive din sec. XV și XVI au fost principalele criterii care au asigurat pe deplin succesul elaborării unei adevărate opere de prestigiu, așa încât ea constituie punctul de plecare al unei alte vaste lucrări monografice îmbrățișând aceeași temă referitoare la întreaga Franță, operă aflată deja în pregătire de același autor, urmînd să apară în 1985 și despre a cărei rigoare științifică și acurateță stă mărturie volumul dedicat Alsaciei.

După introducere, în care autorul face un scurt istoric și expune metoda sa de lucru, cartea cuprinde trei mari secțiuni: partea de început, cea mai densă, fiind dezvoltată pe parcursul a opt capitole, se intitulează: *D'une technique particulière* și tratează despre tehnica sobelor și cahlilor medievale (80 p.).

Într-un paragraf intitulat: *elemente pentru un glosar* autorul se ocupă de originea și vechimea terminologiei locale făcînd distincție între termenii prin care este desemnată soba considerată în întregul ei, termenii care au în vedere olăria pentru sobe în general, și termenul limitativ de cahlă, respectiv *carreau de poêle*. Știrile din arhivele alsaciene pun în evidență faptul că întîia a existat o terminologie latină și apoi una de limbă germană...

Termenii care se raportează la sobă: *poêle, poesle, poisle, poelles, poiles* desemnau în sec. XV—XVI încăperea încălzită a unei locuințe și chiar un loc public. Cu același sens este consemnat termenul *poiles* de Michel de Montaigne (1533—1592) în *Jurnal de călătorie în Italia prin Elveția și Germania*, București, 1980, p. 46—49. Etimologic, *poêle* este traducerea cuvintului german avînd aceeași accepție și se pare că a căpătat semnificația modernă numai prin secolul al XVIII-lea, Academia Franceză înregistrînd cuvîntul „*poelier*” în 1742. Anterior, textele de arhivă de limbă franceză, consultate de autor, folosesc în exclusivitate termenul „*fourneau*” și deocamdată nimic nu contravine această realitate înainte de decizia din 1742 a Academiei Franceze.

Cu înțeles general de olărie pentru sobă termenul *kachel* este de origine latină de necontestat derivînd din *caccabus, caeculus* semnificînd olărie pentru copt; reținut în vechea germană în secolul al XV-lea sub forma *chachala, chachele* termenul respectiv s-a impus în Europa generalizîndu-se în sec. XVII—XIX.

În sfîrșit, termenul *carreau* nu se află în textele de epocă decît cu sensul de ceramică pentru pavaj.

Cît privește investigația mențiunilor scrise referitoare la vechimea terminologiei specifice sobei (în genere sau a părților ei constitutive) autorul gîndește cu justețe că nu sînt posibile descoperiri revelatoare întrucît în secolul al XV-lea în Alsacia (dar nu numai) modelarea lutului cu mîna era considerată o indeletnicire vulgară, nejustificînd privilegiul unei informații scrise.